

סיון התשעה

בס"ד

השיעור מוקדש לעילוי נשמת מנחם אביצור בן יהודה אריה ז"ל

עונשם של דתן ואבירם

לפרשת קרח (על פי שיעורים של הרב יונתן גרוסמן והרב תמיר גרנות)

המשותף שלהן הוא הרצון לשנות את סדרי השלטון ולפגוע במשה ו/או באהרן.

גם קורח וגם דתן ואבירם מופיעים כדמויות משמעותיות לראשונה בסיפורנו, אבל חז"ל, ובעקבותיהם רש"י, זיהו את טביעות אצבעותיהם של דתן ואבירם (אך לא את של קרח) בכמה סיפורים הקודמים לפרשת קרח. נענין תחילה בדברי רש"י המשלימים את סיפור מעשיהם של דתן ואבירם החסר בתורה:

א. במעשה שני העברים הנצים מפרש רש"י.

2. רשי על שמות ב' י"ג:

"שני אנשים עברים" - דתן ואבירם, הם שהותירו מן המן.

ב. "וישמע פרעה את הדבר הזה" (שמות ב' ט"ו) - מי הלשין לפרעה שמשה הרג את המצרי? בהמשך ספר שמות (י"ח, ד') אומר רש"י כך

3. רש"י על פי שמות רבה א', ל"א על "וישמע פרעה":

"ויצלני מחרב פרעה" - כשגילו דתן ואבירם על דבר המצרי ובקש להרוג את משה, נעשה צווארו כעמוד של שיש.

ג. "כי מתו כל האנשים המבקשים את נפשך" (שמות ד' י"ט), התורה לא ביארה מי ביקש להרוג את משה, ורש"י מגלה לנו זאת.

4. ורש"י, על פי שמות רבה ה' ד', ד"ה "ויאמר ה'":
 "מי הם? דתן ואבירם. חיים היו, אלא שירדו מנכסיהם, והעני חשוב כמת"

ד. "ויפגעו את משה ואת אהרן נצבים לקראתם ויאמרו אליהם למה הבאשתם את ריחנו בעיני פרעה ובעיני עבדיו לתת חרב בידם להרגנו" (שמות ה', כ"ב-א); מיהם האנשים שפגשו במשה ואהרן? רש"י במקום מפרש כך.

ראשונים ואחרונים בין פרשני התורה כבר הצביעו על כך שמרדם של דתן ואבירם שונה ונבדל ממרדו של קורח, למרות שהפסוק הראשון מחבר ביניהם.

1. במדבר, ט"ז, א':

"ויקח קורח בן יצהר... ודתן ואבירם בני אליאב ואון בן פלת בני ראובן"

המשך הפרשה מעיד שלא הרי טענותיו של קורח כהרי טענותיהם של דתן ואבירם. נבחן בקצרה את ההבדלים העיקריים בין שני המרידות:

א. קורח מבקש כהונה, ואילו דתן ואבירם אינם מבקשים כלום, אלא אולי את ראשו של משה.

ב. קורח אינו מטיל ספק מפורש בסמכותו של משה, ופונה אליו כמנהיג על מנת שייתן לו את מבוקשו (פסוקים ג'-ד'). דתן ואבירם, לעומת זאת, מורדים במנהיגותו של משה, וממאנים לשמוע בקולו ולעלות אליו ("ויאמרו לא נעלה" (פסוק י"ב))

ג. קורח מגיע אל משה, ואחר כך אל אהל מועד (פסוקים ב' ו"ט), ואילו דתן ואבירם נשארים באהליהם (פסוקים כ"ה-כ"ו), ובכך הם יוצרים מוקד נפרד של מרד, ואלטרנטיבה למנהיגות.

ד. טיפולו של משה בשתי הקבוצות שונה: לקורח הוא פונה בדברי ריצוי ושכנוע, ומציע לו את מבחן המחנות (פסוקים ה'-ז'). על דתן ואבירם הוא זועם, ואינו מציע להם פתרון כלל (פסוקים י"ב, ט"ו).

ה. העונש לשתי הקבוצות שונה: מאתיים חמישים האיש שטענו לכהונה נשרפו באש ה' (פסוקים ל"ה), ואילו דתן ואבירם נבלעו באדמה (פסוקים ל"ב-ל"ג).

מכאן, שהחיבור בפרשה בין שתי המרידות אינו נובע משותפות יסודית במניעי המרד ובתכליותיו, אלא מסיבות אחרות.

יתכן שהחיבור הוא ספרותי, אף שהיסטורית היו שתי מרידות שונות, וייתכן שבפועל התגבשה קואליציה של מורדים שהיו בה לפחות שתי מפלגות עיקריות, כאשר לכל אחת מהן אידיאולוגיה ומטרה שונה, והמכנה

האלוקית המענישה חוטאים. תופעה מעין זו - פתיחת האדמה את פיה ובליעת אנשים חיים - אינה מופיעה עוד בתנ"ך. ולכן נשאלת השאלה: מהו פשרו של עונש זה? ובשיעור ננסה להבין על פי שיעור של הרב יונתן גרוסמן את פשרו של העונש וכיצד הוא מתקשר לדרשות חז"ל על דתן ואבירם.

מבוא מטא-פרשני

לפני הניסיון לעמוד על המשמעות הסמלית של ענישה זו, יש לברר האם ניסיון פרשני זה הוא לגיטימי. שאלה זו הגיעה לידי דיון במדרש מעניין, המתאר דו-שיח בין ר' יהושע (או רבן גמליאל, על פי נוסח אחר) לבין "גוי אחד", ביחס להתגלות ה' למשה בסנה.

8. שמות-רבה ב', ה':

"שאל גוי אחד את ר' יהושע בן קרחה: מה ראה הקב"ה לדבר עם משה מתוך הסנה? אמר לו: אלו מתוך חרוב או מתוך שקמה, כך היית שואלני?! אלא להוציאך חלק אי אפשר. למה מתוך הסנה - ללמדך שאין מקום פנוי בלא שכינה".

9. באופן דומה מופיע המדרש בפסיקתא דרב כהנא (א', ב):

"גוי אחד שאל את רבן גמליאל, אמר ליה: מפני מה נגלה הב"ה למשה בסנה? אמר ליה: אלו נגלה לו על חרוב אחד או על תאינה אחת - מה היית אומר?! אלא שאין מקום בארץ פנוי מן השכינה"

שאלת הגוי מניחה שישנה משמעות לעובדה שה' התגלה למשה דווקא דרך סנה, ואת משמעות עובדה זו הוא מבקש לברר. תשובתו של ר' יהושע מקעקעת למעשה את עצם החיפוש אחר סמליות בעובדה זו:

"אילו מתוך חרוב או מתוך שקמה - כך היית שואלני?!"

מאחר שביקש הקב"ה להתגלות למשה בתוך המציאות - בחר לו את אחד העצים, אולם בחירה זו אינה מעניקה משמעות מיוחדת לעץ או לשיח הספציפי שנבחר. לו ההתגלות הייתה מתרחשת בחרוב - היה שואל הגוי על החרוב, לו בשקמה - היה שואל על השקמה. הכתוב מבקש להתמקד בעצם התגלות ה' למשה, ללא קשר לעץ זה או אחר. תשובתו של ר' יהושע מקעקעת את החיפוש אחר משמעות סמלית בדרך ההתגלות האלוקית, וניתן להניח שעל פי דרכו יש לבאר שה' התגלה למשה בסנה מפני שזהו השיח המצוי במציאות המדברית שבה הסתובב משה, או הסבר דומה לזה. כך למשל טען קאסוטו.

5. **רש"י על פי שמות רבה ה' כ', ד"ה "ויכו שוטרי":**
 "... ורבותינו דרשו כל נצים ונצבים - דתן ואבירם היו, שנאמר בהם "יצאו נצבים" (במדבר ט"ז, כ"ז)
 ה. "ויתירו אנשים ממנו עד בקר" (שמות ט"ז, כ') גם כאן פירש רש"י (במקום) שהאנשים שלא האמינו בה' כי הוא יוריד כל יום מן, ולכן השאירו מן ליום המחרת, הם דתן ואבירם.

במדרש נוספו עוד גילויים על הופעתם של דתן ואבירם, שרש"י לא הביאם:

ו. המרד על ים סוף. המדרש לא מפרש במדויק, אבל רק מרד אחד פורש בתורה על ים סוף - כאשר בני ישראל ראו את מצרים רודפים אחריהם

6. שמות י"ד, י"א-י"ב:

"ויואמרו המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים הלא זה הדבר אשר דברנו אליך לאמר חדל ממנו ונעבדה את מצרים כי טוב לנו עבד את מצרים ממתנו במדבר".
 לפי דברי המדרש, אלו שאמרו זאת הם דתן ואבירם.
 ז. האנשים שרצו לחזור למצרים בחטא המרגלים.

7. במדבר י"ד, ד':

"ויואמרו נתנה ראש ונשובה מצרימה"
 מונהגים ע"י דתן ואבירם.

אם כן - העברים הנצים, המלשינים על משה והמבקשים להרגו, המתלוננים על משה אהרן בצאתם מפרעה, המותירים מן המן, ולפי חז"ל גם אלו המדברים על חזרה למצרים על ים סוף ובחטא המרגלים - כולם מזוהים עם דתן ואבירם.

כלומר, המדרש, וגם רש"י בעקבותיו, זיהו שורה של מרידות, הפגנות או מעשים הפוגעים במשה עם דתן ואבירם. בכל המקרים התורה תיארה אנשים אנונימיים, וחז"ל ורש"י הוציאו אותם מאלמוניותם. בשיעור השבוע ננסה להבין לעומקם את טענות המדרש בעקבות שיעור של הרב תמיר גרנות.

לדעת הרב גרנות יש להניח שלחז"ל אין מסורת על זהותם של האנשים, והצעתם לזהות אותם עם דתן ואבירם יכולה להיות פרשנות לפי הפשט או דרשנות, כאשר את היסודות הפרשניים עלינו לגלות.

כמו כן עונשם של דתן ואבירם - בליעתם באדמה - חורג מדפוסי העונש הרגילים שבתורה. אין צורך לומר שהוא חורג מדפוסי הענישה המשפטית הנעשית בידי אדם (כדוגמת סקילה), אולם הוא חורג גם מדפוסי מידת הדין

בריאה יברא ה'

דומה, כי גם בעונש דתן ואבירם - התורה מדגישה את צורת העונש, ולא רק את הענישה כשלעצמה, ובכך רומזת למשמעות סמלית הטמונה בו. לשם השוואה, ניזכר בענישת המתאווים בתחילת מסע ישראל במדבר.

13. במדבר י"א, לג:

"ואף ה' חרה בעם, ויך ה' בעם מכה רבה מאד"

בניסוח זה ניכר שלא צורת הענישה עיקר - שהרי היא כלל לא נזכרת - אלא עצם כעס ה' ומיתת המתאווים הם העיקר. בניגוד בולט לניסוח זה, צורת הענישה של דתן ואבירם מודגשת בנאום משה, עד כי נדמה שצורת העונש חשובה כאן אפילו יותר מעצם הענישה.

14. במדבר ט"ז, כח-ל:

"ויאמר משה - בזאת תדעון כי ה' שלחני לעשות את כל המעשים האלה כי לא מלבי: אם כמות כל האדם ימתון אלה ופקדת כל האדם יפקד עליהם - לא ה' שלחני: ואם בריאה יברא ה' ופצתה האדמה את פיה ובלעה אתם ואת כל אשר להם וירדו חיים שאלה - וידעתם כי נאצו האנשים האלה את ה'"

עונשם של דתן ואבירם מוצג בדברי משה לא רק כפגיעה בחוטאים, אלא גם כבחנינה לאמיתות דבריו. פתיחת פי האדמה היא הוכחה לסובבים שה' אכן שלחו, ולא מלבו הוא עשה "את כל המעשים האלה".

לענישת דתן ואבירם יש מגמה חינוכית כלפי העם:

"בזאת תדעון כי ה' שלחני... וידעתם כי נאצו האנשים האלה את ה'."

עונשם של דתן ואבירם הוא מין מבחן, ומטרתו ליידע את העם שה' שלח את משה. במבחן זה, צורת העונש היא חשובה, ומיתתם של דתן ואבירם צריכה להיות ביבירה חדשה.

מאחר שכפי שהראנו אופן מיתתם של דתן ואבירם הוא נושא חשוב בסיפור, ברור שיש לבחון איזו בריאה חדשה ברא ה' לשם הענשתם, ומדוע ברא דווקא את הבריאה החדשה הזו ולא אחרת.

"הם חטאו במה שפערו פיהם"

בדברי משה על העומד להתרחש, ולאחר מכן - גם בתיאור הכתוב את שהתרחש בפועל, ישנה האנשה (פרסוניפיקציה) מעניינת של האדמה. היא מתוארת כיפותחת את פיה וכו'אוכלת את החוטאים. כך בדברי משה:

"ופצתה האדמה את פיה ובלעה אתם"

וכך בתיאור הכתוב:

"ותפתח האדמה את פיה ותאכל אתם."

10. מ"ד קאסוטו, פירוש לספר שמות, ירושלים**תשי"ב, עמ' 18:**

"הסנה (הוא התות) שכיח במדבר... ניסיונות רבים ושוניים נעשו כדי לבאר את עניין הסנה בהוראה סמלית, אבל ספק גדול הוא אם לכך התכוון פשוטו של מקרא"

לו הייתה תשובת ר' יהושע חותמת את הדין בדבר חוסר המשמעות הסמלית של התגלות ה' בסנה, כי אז נדמה היה שזוהי העמדה שהתקבלה בקרב חז"ל. אולם לצד גישת ר' יהושע (שהיא כנראה גם דעת רבן גמליאל), ישנן דעות רבות (!) המעניקות משמעות סמלית להתגלות ה' דווקא בסנה. לדוגמה בשמות-רבה א'-ב' ובמכילתא על תחילת ספר שמות, מופיעים מדרשים רבים אותם אסף הרב מ"מ כשר, תורה שלמה, שמות פ"ג אותיות לה-סה.

11. המדרשים שאסף הרב מ"מ כשר:

"מה הסנה הזה שפל מכל אילנות שבעולם, כך ירדו ישראל למדרגה התחתונה, והקדוש ברוך הוא ירד עמם וגאלם"

מה הסנה קשה מכל אילנות שבעולם, שכל ציפור שנכנסת לתוכו אינה יוצאת מתוכו בשלום עד שמחתכת אברים אברים, כך היה שיעבודן של ישראל במצרים קשה מכל שיעבוד שבעולם

מה הסנה הזה - כשאדם מכניס את ידו לתוכו אינו מרגיש, וכשהוא מוציאה מסתרטת, כך כשירדו ישראל למצרים - לא הכיר בהן בריה, כשיצאו - יצאו באותות ובמופתים ובמלחמה

מה הסנה הזה עושין אותו גדר לגינה, כך ישראל גדר לעולם"

נמצאנו למדים שאצל חז"ל ישנה התלבטות, או שמא מחלוקת: האמנם לגיטימי לדרוש את הביטויים הקונקרטיים של הרעיון הכללי, או שמא יש לדון ברעיון הכללי בלבד. בדוגמה שלעיל: האם ראוי להתייחס להתגלות דווקא בסנה, או רק לעצם התגלות ה' למשה.

תיתכן גם מעין דרך ביניים בין שתי גישות אלו. לפי דרך זו, יש לבחון כל סיפור בפני עצמו: האם בכתוב עצמו יש רמזים לכך שיש משמעות סמלית לעצמים או לתופעות המצויים בו, מעבר לתרומתם להתפתחות העלילה כשלעצמה. כך, למשל, המעיין בפסוקי התגלות ה' למשה בסנה ייווכח שהכתוב עצמו מדגיש את העובדה שה' התגלה בסנה (בשני פסוקים הסנה נזכר חמש פעמים).

12. שמות ג', ב-ד:

"וירא מלאך ה' אליו בלבת אש מתוך הסנה, וירא והנה הסנה בער באש והסנה איננו אכל... מדוע לא יבער הסנה... ויקרא אליו א-לוהים מתוך הסנה"

וממילא סביר שהסנה אינו פרט שולי לעיקר הסיפור, אלא יש לתת עליו את הדעת.

ללא גבול, וכך גם האדמה תפתח את פיה ותבלע את פותחי הפה החצופים.

"אין להם אלא ירידה"

גם רש"י ביאר את העונש על פי העיקרון של 'מידה כנגד מידה', אולם עיקרון זה אינו בא לידי ביטוי בפירושו בהיבט התוכני, אלא דווקא בהיבט הלשוני. בסירוב דתן ואבירים לבוא למשה, כפי שנדרש מהם, הם אמרו: "לא נעלה", ופירש רש"י

19. רש"י ט"ז, יב:

"פיהם הכשילם, שאין להם אלא ירידה"

על פי דברי רש"י, עונשם של דתן ואבירים מעוצב בדרך של 'מידה כנגד מידה'. הכתוב מדגיש מידה זו באמצעות השימוש בצמד הפעלים עליה - יר"ד. ואמנם, בבחינה רחבה של מרידת דתן ואבירים במשה ניכר השימוש המרובה בפעלים אלו.

20. במדבר ט"ז, יב-לג:

"ויואמרו - לא נעלה. המעט כי העליתנו מארץ זבת, חלב ודבש להמיתנו במדבר... לא נעלה...

העלו מסביב למשכן קרח, דתן ואבירים... ויעלו מעל משכן קרח, דתן ואבירים מסביב...

וירדו חיים שאלה, וידעתם כי נאצו האנשים האלה את ה'...

וירדו הם וכל אשר להם חיים שאלה, ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל"

בעת נאום המרידה שנשא דתן ואבירים, הם הזכירו את הפועל עליה שלוש פעמים. כנגד 'עליה' זו, מזכיר משה את הפועל יר"ד (ואת הפועל עליה הוא מזכיר ביחס לסובבים, המתבקשים להתנתק מדתן ואבירים).

יתר על כן. הפועל עליה תופס מקום חשוב בנאומם של דתן ואבירים, ולאור זאת ניתן להבין ביתר שאת את דברי רש"י, שעונשם של דתן ואבירים קשור דווקא לעימות מרומז עם הפועל הזה. כבר בפתח דבריהם קובעים דתן ואבירים "לא נעלה", והם חוזרים על קביעה זו גם בסיומם. כבר רשב"ם עמד על מסגרת ספרותית זו.

21. רשב"ם ט"ז, יד:

"כלל ופרט וחזר וכלל: 'לא נעלה' אמר תחילה, ואח"כ פירש למה, וחזר וכלל - לפיכך 'לא נעלה'"

המסגרת של "לא נעלה" מדגישה את סירובם של דתן ואבירים 'לעלות' למשה.

ייתכן שמבחינה טופוגרפית, אוהל מועד אמנם ניצב על גבעה גבוהה מעט משאר המחנה (כדי להדגיש את חשיבותו). עוד ייתכן, שהשימוש בפועל זה ביחס להגעה

תיאור זה מפתיע ביותר, דווקא לאור האסוציאציה המיידית העולה במוחם של רוב הקוראים לנוכח עונשם של דתן ואבירים. דומני, שאסוציאציה מיידית זו היא אסוציאציה של קבורה, ולא של אכילה. הכניסה הפתאומית לתוך האדמה, ההטמנות בה וכיסוי האדמה על הנכנסים לתוכה - מזכירים את העונש שקיבל האדם הראשון.

15. בראשית ג', יט:

"בזעת אפיך תאכל לחם עד שובך אל האדמה כי ממנה לקחת, כי עפר אתה ואל עפר תשוב"

הנה כעת, דתן ואבירים 'שבים' טרם זמנם אל האדמה שממנה נבראו.

אפשר לאמר שגם השימוש של משה בפועל הנדיר 'בריאה' משתלב באסוציאציות הכלליות, הנוגעות לתיאור הבריאה שבבראשית, ללידה ולשיבה אל האדמה.

אולם כאילו במתכוון - הכתוב אינו מעודד אסוציאציה זו, ואדרבא, הנצי"ב הדגיש כי ישנו הבדל בין קבורה לבין ההתרחשות הנדונה.

16. העמק דבר ט"ז, לג:

"לא כמו קבורים, שניכר כמו אדמה חפורה בזה המקום, אבל כאן - כשנסתם הפה היו אבזים, ולא ניכר מקומם איה"

ניסוח התורה משווה כניסה מוקדמת זו אל תוככי האדמה לאכילת האדמה את החוטאים. ייתכן שדימוי זה מבקש לקשור את סיפורנו עם עונשו של קין על רצח אחיו הבל. גם שם משתמש הכתוב באותו הדימוי (ובאותה הלשון) -

17. בראשית ד', יא:

"ועתה ארוור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה לקחת את דמי אחיך מידך"

בין אם קישור זה תורם להבנת עונש דתן ואבירים ובין אם לאו, האברבנאל ראה בהאנשה זו, בתיאור האדמה הפותחת את פיה ובולעת את החוטאים, רמז לעיקר העונש, ולאור זאת - ביאר מדוע נבחר עונש זה דווקא

18. אברבנאל, סוף פרק ט"ז:

"והנה ראה משה לבקש שיהיה עונש דתן ואבירים וסיעתם בבליעת הארץ, לדונם מידה כנגד מידה: הם פשעו במה שפערו פיהם לבלי חוק לבלוע ולהשחית אדון הנביאים, להיותם בערכו נבזים ושפלים, ככה תפתח האדמה - שהיא השפל שביסודות - את פיה, ותבלע אותם"

על פי דבריו, מתקיים בעונש דתן ואבירים העיקרון של 'מידה כנד מידה': במרידתם, השתמשו דתן ואבירים בפיהם - "פערו פיהם לבלי חוק", כלומר - ללא מידה,

כך ניתן להבין שהפועל על"ה קיבל מעמד מיוחד בדברי דתן ואבירים כיוון שהוא ביטא למעשה את עיקר מרידתם ואת חומרתה הרבה. לאור זאת, דברי רש"י מקבלים את מובנם הרחב: אם אמנם הם מסרבים 'לעלות' - אל משה ואל ארץ ישראל - הרי שמצפה להם 'ירידה' בלבד, ירידה לשאול.

"ארץ אוכלת יושביה"

כהמשך לגישה זו, יש לציין את הקשר בין חטא המרידה של דתן ואבירים לבין מרידת העם כולו בחטא המרגלים. בסיבת מרד קורח ועדתו ובזמנו נחלקו ראשונים. לפי ראב"ע, מרד קורח התרחש אחרי מפקד בני ישראל שבתחילת ספר במדבר (לפני חטא המרגלים!), ועילת המרד הייתה החלפת הבכורות בלויים (ראב"ע ט"ז, א). רמב"ן חולק עליו, וטוען שמרד קורח נכתב במקומו הכרונולוגי, ואדרבא - עילת המרד קשורה בעונש שבא על ישראל בעקבות חטא המרגלים

23. רמב"ן ט"ז, א:

"ונגזר על כל העם [בחטא המרגלים] שיינתמו במדבר ושם ימותו. אז הייתה נפש כל העם מרה, והיו אומרים בלבם כי יבואו להם בדברי משה תקלות, ואז מצא קרח מקום לחלוק על מעשיו, וחשב כי ישמעו אליו העם."

על פי רמב"ן, ישנו קשר סיבתי-פסיכולוגי בין חטא המרגלים לבין מרד קורח. מאחר שנגזר על הדור כולו שימות במדבר - נפש העם מדוכדכת, ובזמן שכזה לב העם פנוי להאשמת ההנהגה במצב הרע שהוא שרוי בו.

הזיקה בין חטא המרגלים לבין מרד קורח ועדתו נגלה על פני השטח בנאום דתן ואבירים. ביציאתם הזדונית נגד מהלך יציאת מצרים ונגד ההליכה לארץ ישראל, ממשיכים דתן ואבירים את מאיסת העם בארץ חמדה, שהתחילה כבר בחטא המרגלים. במובן זה, ניתן לראות בדתן ואבירים את נציגיהם (האחרונים!) של תורת המרגלים ("ניתנה ראש ונשובה מצרימה"), על פיה טובה ארץ מצרים - ואולי אף המדבר - מארץ ישראל.

לאור זאת, קשה להתעלם מזיקה ספרותית הקיימת בין דברי המרגלים על ארץ ישראל לבין דברי משה לדתן ואבירים על עתידם במדבר. הערנו קודם, שדימוי הארץ או האדמה כ'אוכלת' הוא דימוי מפתיע, אולם למעשה, גם בסיפור הקודם - בדברי המרגלים - נעשה שימוש באותו דימוי עצמו, בתיאור הארץ.

24. במדבר י"ג לב:

"הארץ אשר עברנו בה לתור אתה - ארץ אכלת יושביה הוא"

לאוהל מועד חורג מהקשרים טופוגראפיים, ומבטא את העלייה הנפשית והרוחנית שאותה חש העולה לבית ה'. אולם אם כך, קשה להבין מדוע סירוב זה כה מודגש, ודתן ואבירים משתמשים בו כמסגרת לנאום המרידה שלהם. מאחר שהם חוזרים על פועל זה גם בתוך הנאום עצמו ("המעט כי העליתנו"), נדמה כי השימוש דווקא בפועל זה נושא בחובו משמעות עקרונית, המכוננת את מרידת השניים. ואמנם, שבעוד סירובם לעלות - הנזכר בתחילה ובסוף - קשור לעלייה למשה הניצב באוהל מועד, הרי שאזכור העלייה בגוף הטענה רומז לעלייה הציבורית ממצרים לארץ ישראל.

נחמה לייבוביץ ע"ה עמדה בעיוניה (ני ליבוביץ, עיונים חדשים בספר במדבר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 224) על השימוש המפתיע שעשו דתן ואבירים בביטוי "ארץ זבת חלב ודבש". בכל המקומות בתורה שבהם נזכר ביטוי זה, הוא תמיד מאפיין את ארץ ישראל. לכן, בתודעת שומעי נאום דתן ואבירים, ביטוי זה נקשר עם ארץ ישראל. והנה, להפתעתנו, ולהפתעת שומעי נאום המרד, דתן ואבירים מייחסים ביטוי זה למצרים - "לארץ התועבות, לבית העבדים" שממנה העלה משה את ישראל:

"המעט כי העליתנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר"

סביר, שדתן ואבירים השתמשו דווקא בביטוי שנקשר באסוציאציה הציבורית עם ארץ ישראל, כדי להפוך בכך את היוצרות: 'לא אל ארץ זבת חלב ודבש אתה - משה - לוקח אותנו, אלא מארץ זבת חלב ודבש העלית אותנו וניתקת אותנו'. ממילא, ניתן לראות בדבריהם התרסה על עצם מהלך יציאת מצרים, על עצם עזיבת הארץ המכונה בדבריהם השקריים "זבת חלב ודבש". די להיזכר בהמשך הטבעי של התהליך שעברו ישראל מאז יציאת מצרים, כדוגמת מעמד הר סיני ומתן תורה, כדי להבין כנגד מה וכנגד מי מרדו למעשה דתן ואבירים.

ממילא, הביטוי "לא נעלה" צריך להיקרא במובן רחב: לא רק אל משה הנמצא באוהל מועד הם מסרבים לעלות. סירובם רומז למהלך כולו, לעלייה הגדולה לארץ ישראל, לאותה עלייה הרמוזה בדבריהם - "המעט כי העליתנו מארץ זבת חלב ודבש". כך גם התנסח לאחרונה ד"ר ישראל רוזנסון.

22. י' רוזנסון, דברים במדבר, ירושלים תשס"ד, עמ' 204:

"לפי זה עשוי להתפרש 'לא נעלה'... כאוצר בחובו את הסירוב לעלות לארץ כנען; כביכול, בסירובם לעלות למשה הם רומזים לסיבת העומק - העלייה הכפויה ממצרים"

בני ישראל התלונו עוד תלונו רבות במסעם במדבר, אך חז"ל הבינו שהתלונו האחרות אינן ממין הטענה הזו: כל התלונו האחרות נגעו לבעיות המזון והמים, ולפיכך אין לראותן כמשקפות התנגדות ליציאת מצרים, אלא הן נובעות מצורך קיומי, שלעתים היה כרוך גם בחוסר אמון או בחוסר אמונה בה'. שלושת המקרים בהם נושא התלונו אינו מזון ומים, אלא התוכנית הגדולה של מסע ישראל ממצרים לארץ ישראל, הם התלונו על הים, התלונו במרגלים, ותלונו דתן ואבירם בפרשת קורח, ולכן הסיקו חז"ל שכולם קשורים בדתן ואבירם.

שתי הטענות המרכזיות של דתן ואבירם

אם נדייק עוד, נמצא שההתנגדות ליציאת מצרים מבוססת על שתי טענות שונות:

- מבחינת התהליך - הטענה שהמסע במדבר לא יצלח, ויביא למותם של ישראל בגלל הקשיים הטמונים בו.
 - מבחינת התוצאה - הטענה שארץ ישראל אינה מהווה תחליף טוב למצרים, ומוטב היה להישאר במצרים.
- בתלונו על הים באה לידי ביטוי הטענה הראשונה, שהרי המתלוננים לא יודעים עדיין מה טיבה של ארץ ישראל, אך הם מפקפקים בסיכוי הצלחה לגבור על קשיי המסע

25. **שמות י"ד, י"א-י"ב:**

"המבלי אין קברים במצרים לקחתנו למות במדבר"

וכן

"כי טוב לנו עבוד את מצרים ממתנו במדבר"

טענתם מבליטה את הניגוד בין שתי אפשרויות - מצר אחד מצרים, ומצד שני המדבר. כאשר הים נמצא מול העם ומצרים מאחוריהם, אין הם יכולים לחשוב על אופק אחר, אך הסיטואציה עצמה היא סמלית, שכן היא מבטאת את היותו של המסע חסר סיכוי.

בתלונו העם במרגלים באה לידי ביטוי הטענה השנייה, שהרי המדבר כבר מאחוריהם, ועתה פניהם לארץ ישראל. אם נדייק, נראה שיוזמת העם "ונשובה מצרימה" לא עלתה אחרי דברי המרגלים הראשונים, שהבליטו את הקושי הצפוי בכבוש הארץ

26. **במדבר י"ג כ"ח:**

"אפס כי עז העם הישב בארץ..."

אלא אחרי שהמרגלים הוציאו את דיבת הארץ עצמה

27. **במדבר י"ג ל"ב:**

"ויוציאו דבת הארץ אשר תרו אתה... ארץ אוכלת יושביה היא..."

כאן הניגוד כבר אינו בין מצרים והמדבר, אלא בין שניהם לארץ ישראל.

28. **במדבר י"ד ב-ג:**

"וואמרו אליהם כל העדה... לו מתנו בארץ מצרים ובמדבר הזה לו מתנו ולמה ה' מביא אותנו אל הארץ

כך, בעוד המרגלים, שאליהם הצטרפו כעת דתן ואבירם, חששו מפני אכילת ארץ ישראל את היושבים עליה, הנה הם עצמם נאכלים על ידי פה אדמת המדבר; בעוד דתן ואבירם מיאנו 'לעלות' לאותה ארץ אוכלת, כעת הם 'יורדים' לתוככי המדבר, ללא שם ושארית.

האידיאולוגיה של דתן ואבירם

כאמור לעיל, חז"ל הוסיפו עוד שתי מרידות לכרטיס הביקור של דתן ואבירם - בים סוף ובחטא המרגלים, למרות שבשני המקרים הללו אין בסיס פרשני לזיהוי שלהם, ויש להבין מדוע הם הוסיפו דווקא את שתי המרידות הללו.

לדעת הרב תמיר גרנות, נראה כי חז"ל הדגישו את המרכיב האידיאולוגי במרדם של דתן ואבירם. כלומר, לדעת חז"ל, עלינו להתמקד באידיאולוגיה שהנחתה את דתן ואבירם: ההתנגדות למשה היא התנגדות לעמדותיו ותוכניותיו. חז"ל הבינו שכבר במצרים התגלתה התנגדות לתוכנית של יציאת מצרים ולהנחות האידיאולוגיות שלה. עוד בראשית הופעתו של משה זיהו דתן ואבירם את ה'סכנות' הטמונות בתוכניתו של משה, וניסו למנוע אותו מלממש את 'תוכניותיו'. לדעתם, הפרויקט הגדול של יציאת מצרים הוא טעות מראשיתו.

הם מצביעים על כשלונו כבר בשלב הראשון, כאשר פרעה מחריף את הגזרות במקום לשחרר את ישראל, וממשיכים להציג את עמדתם ואת טעותו של משה בכל שעת משבר; כל רגע קשה הוא, עבורם, הזדמנות לחזור ולהציע את משנתם האידיאולוגית, לפיה הבטחון הקיומי שהיה לבני ישראל במצרים טוב מההימור המסוכן של יציאת מצרים וארץ ישראל.

לכן, לדעת חז"ל, דווקא המרד על הים, בו נשמעת הטענה "מה זאת עשית לנו להוציאנו ממצרים הלא זה הדבר אשר דברנו אליך במצרים לאמור חדל ממנו ונעבדה את מצרים" מציג בשלמות את מפלגת דתן ואבירם. לא שמענו על טענה כזו במצרים, אך אם נאמין לעובדות שבפי העם המתלונן על הים, הרי שבאמת ההתנגדות ליציאת מצרים הועלתה עוד במצרים. ומי העלה אותה? כנראה שכל אלה הנזכרים כמתנגדים למשה בשלבים מאוחרים. מכאן הסיקו חז"ל את הזהות בין המורדים במשה לבין אידיאולוגיה ההתנגדות ליציאת מצרים.

כמו במרד על הים, גם קריאת העם בפרשת המרגלים משקפת אידיאולוגיה דומה:

"נתנה ראש ונשובה מצרימה"

גם כאן אין להבין את יוזמת העם (ולפי חז"ל - דתן ואבירם) כפתרון אד הוק לבעיה שעוררו המרגלים, אלא כניצול של הסיטואציה כדי לקדם את האידיאולוגיה הותיקה של שלילת יציאת מצרים.

יתכן שמרומזת כלפי משה טענת קונספירציה: כדי שלא תעמוד מול כשלוך תוכניתך, כאשר יגלו כולם שהארץ איננה זבת חלב ודבש כפי שהבטחת, ואיננו יכולים לרשת בה נחלת שדה וּכְרֵם - גרמת שניענש בכך שלא נוכל ליכנס אליה כלל ואנו מתים במדבר. כינויים את ארץ מצרים "ארץ זבת חלב ודבש" מדגיש את המימד הזה באידיאולוגיה השוללת את יציאת מצרים: מצרים היא הארץ הטובה והראויה, ולא ארץ ישראל.

הזאת לנפל בחרב נשינו וטפינו יהיו לבז הלא טוב לנו שוב מצרימה"

החלופות הן מצרים והמדבר מצד אחד, וארץ ישראל מן הצד שני. המרגלים טענו לא רק כלפי הדרך, אלא כלפי התוצאה, כלומר כיבושה של ארץ ישראל הוא בלתי אפשרי, וגם החיים בה אינם כדאיים.

באשר לטענתם של דתן ואבירם בפרשת קורח? ממבט ראשון נראית טענתם מסורבלת

(יב)...לא נעלה

(יג) המעט פי העליטנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר פי תשתרר עלינו גם השתרר!?

(יד)אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו נחלת שדה וּכְרֵם העיני האנשים ההם תנקר! לא נעלה!

טענתם כוללת גם את המרכיב הפוליטי, כמו שפירש רש"י, בקביעתם "לא נעלה" שבפתיחת דבריהם ושאלתם "כי תשתרר עלינו גם השתרר" שבסיום דבריהם; וגם את המרכיב האידיאולוגי, כחז"ל, בחלק המרכזי של דבריהם.

ממבט ראשון נראה כאילו טענתם בחלק הראשון (י"ב-י"ג) ובחלק שני (י"ד) זהה: הם אומרים ושונים כי משה הוציא אותם מצרים וכעת הם מתים במדבר. אולם, לאור הניתוח שערכנו, ניתן להבחין שבפרשתנו מצטרפות שתי הטענות שכבר עלו במקרים הקודמים כנגד יציאת מצרים לכדי טענה שלמה ומפותחת:

א. משה כשל כאשר סבר כי העם יוכל לגבור על קשיי המדבר, ואכן עתה העם מת במדבר ולא יכול להכנס לארץ, כפי שנטען עוד על הים ובמצרים. זו משמעות החלק הראשון המעמת את מצרים עם "להמיתנו במדבר".

ב. בחלק השני הם שוללים את התכלית האידיאולוגיה של משה רבנו - "אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו", והרב תמיר גרנות מציע לפרש זאת כך: "לא רק שלא הצלחנו להגיע אליה, (שהרי זה נאמר כבר בפסוק הקודם), אלא שבאמת אין ארץ כזו, ואין באמת אפשרות שתהיה לנו נחלת שדה וּכְרֵם".

הבנה זו מעניקה יתר רצינות לטענתם, שכן החלק הראשון באמת תמוה: האם משה אשם בכך שהם תקועים במדבר? הרי זו אחריותם הגמורה! אלא שלפי הצעת הרב גרנות, יש לקרוא את טענתם כך: ראשית - לא הצלחת במבחן התוצאה להביאנו לארץ, כפי שטענו מתחילת הדרך; ואם תאמר 'אשמתכם היא', הרי נשיב לך כי יודעים אנו כבר שגם לו היינו ממשיכים, לא היה לנו לאן ללכת, שהרי המרגלים סיפרו לנו את האמת. אודות הארץ.